

سرائیکی ادب دا مابعد نوآبادیاتی مطالعہ Postcolonial Studies of Saraiki Literature

Asfa Bibi

Phd Scholar, Assistant professor (Saraiki)

Government graduate college for women muzffargarh

Email: mrs.asfa.lec@gmail.com

Ateeq Ul Rehman

Scholar, M. Phil Department of Saraki BZU Multan

Email: ateeq7653766@gmail.com

Mahreen Fatima

M.phil Scholar

Email: mahimalikuch@gmail.com

Abstract:

Among the global issues faced by the world, colonialism is also a significant one. Because of colonialism, intoxicated by power, human beings not only seized resources in an inhumane way but also enslaved other humans. This human behavior affected the entire world—particularly Africa, Asia, and some parts of Europe.

The Saraiki region, rich in resources, remained the target of invaders from around the world and endured a long period of imperialist and colonial domination. The effects of the colonial era not only influenced the culture and civilization of this region but also left deep marks on its languages and literature.

A study of Saraiki literature under colonial influence reveals a strong resistance against colonialism. In the postcolonial Saraiki literature, one finds a consistent narrative of resistance to colonial rule as well as a deep love for local identity and belonging.

Keywords: Colonialism, Postcolonialism, Saraiki, Saraiki Language, Saraiki Literature, Postcolonial Effects.

تلخیص:

دنیا کوں درپیش عالمی مسائل وچوں ہک مسئلہ نوآبادیات دا وی آندے۔ نوآبادیات دی بدولت انساناں طاقت دے نشے وچ انسانیت دے منافی ناصر و وسائل تے قبضہ کیتا بلکہ انسانی سماج وچ انسان کوں غلام وی بنایا۔ انسان دے ایں عمل پوری دنیا بالخصوص افریقہ، ایشیاء اتے یورپ دے کج حصہ کوں متاثر کیتا۔ سرائیکی خطہ جیڑھا اپنے بھرپور وسائل دی وجہ نال پوری دنیا دے حملہ آوراں دی زد وچ رہ گئے ہک طویل عرصہ استعماری اتے نوآبادیاتی تسلط کوں وی برداشت کیتے۔ سرائیکی خطے تے نوآبادیاتی دور دے اثرات ناصر و اتھوں دی تہذیب و ثقافت کوں متاثر کیتے بلکہ ایں خطے دی زبانان دے ادب تے وی اپنے نقوش اتے اثرات چھوڑن۔ سرائیکی ادب تے نوآبادیاتی اثرات دا جائزہ گھدا ونجے تاں ایندے تے نوآبادیاتی دور دے خلاف بھرپور مزاحمت ملدی ہے۔ مابعد نوآبادیاتی دور دے سرائیکی ادب وچ یکساں طور تے نوآبادیاتی دور دے خلاف مزاحمت اتے مقامیت دے نال محبت دا بیانیہ ملدے۔ کلیدی الفاظ: نوآبادیات، مابعد نوآبادیات، سرائیکی وسیب، سرائیکی ادب، مابعد نوآبادیاتی اثرات

نوآبادیات:

انسان زمین تے آباد تھیون دے بعد کائنات تے کائنات دی پُر اسراریت کوں جانچن کیتے زمین تے ایں کائنات دے مختلف حصیاں تک پہنچن دی سعی کیتی۔ شروع وچ انسان دی ایں گول دے ایں پندھ کوں ترقی اکھیا مگر جیویں جیویں انسان اپنی آبادی کوں ودھایا تاں اون دنیا دے سکون تے وسائل توں بھرپور خطیاں وچ آباد تھیون تے انہاں وسائل توں مستفید تھیون کیتے دنیا تے موجود بھرپور وسائل دے حامل خطیاں دی گولدا ہک نا ختم تھیون آلا سلسلہ شروع کیتا۔ انسان فطری طور تے وسائل دے حصول، انہاں وسائل دی تقسیم تے استعمال دے معاملہ وچ خود غرض ثابت تھیا تے اوں وسائل دے حصول تے وسائل تے قبضہ دی غرض نال مختلف علاقیاں تے اپنی طاقت دے بل بوتے

تے حملے کیتے تے اپنے ذاتی مقاصد دے حصول کیتے جنگاں دا آغاز کیتا۔ طاقتور طبقے اپنے حملہ، مقامی آدمی دے وسائل دے استعمال، مقامی باشندیاں کوں غلام بنائوں تے اپنے ناجائز قبضہ کوں جائز قرار ڈیوں دی غرض نال انہاں حملیاں کیتے کئی ہک منطقی اصطلاحواں استعمال کیتیاں۔ انہاں اصطلاحواں وچوں ہک اصطلاح نوآبادیات وی ہئی۔ نوآبادیات دا لفظی مطلب نویں وستی آباد کرن ہئی مگر ایندی این اصطلاح دے پس منظر وچ بنے ہی معنی پوشیدہ ہن۔ موجودہ دور وچ نوآبادیات کوں سمجھن کیتے انہاں لفظاں وچ بیان کیتا ونج سگدے جو نوآبادیات کہیں ہک طاقتور قوم دا کہیں خطے وچ آباد قوم کوں اپنی طاقت دے بل بوتے تے یا ول اپنی صلاحیتاں توں متاثر کرتے مغلوب بنائوں تے اوں خطہ دے وسائل دے نال افرادی قوت کوں اپنے مقاصد کیتے غیر معینہ مدت تک استعمال کرن دا عمل ہے۔

نوآبادیات وچ نوآباد کار مقامی وسائل کوں اپنے مقاصد تے فوائد کیتے استعمال کرن دی غرض نال آندے تے مخصوص عرصہ تک انہاں وسائل تے قابض رہندے۔ انہاں وسائل کوں استعمال کریندے تے اتھوں دی مقامیت کوں قبول نی کریندا۔ نوآبادیات دی اصطلاح کوں بیان کریندیں ہوئیں ماہرین مندرجہ ذیل نظریات پیش کریندن۔ سلمان شوکت کالونیل ازم دے متعلق لکھدن:

"کالونیل ازم کا لفظی مطلب نئی بستی بسانا۔ یورپی سامراج امریکہ، کینیڈا، آسٹریلیا اور نیوزی لینڈ میں واقعی نئی بستیاں قائم کیں۔ مگر ہندوستان اور ایسی ہی دوسری جگہوں پر وہ دولت سمیٹنے آئے تھے۔ لوٹ مار کے اپنے عزائم کو پوشیدہ رکھنے کے لیے یورپی سامراجیوں نے خود ہی کالونیل ازم کا لفظ استعمال کیا۔" (۱)

نوآبادیات دی اصطلاح کوں سمجھن کیتے ضروری ہے جو ہک اصطلاح استعماریت کوں سمجھیا ونجے تاں جو استعماریت کنوں نوآبادیات دے فرق تے مقاصد کوں وکھرا کر تے پیش کیتا ونج سگے۔ استعماریت وی ہک مغربی اصطلاح ہے جیکوں نوآبادیات کنوں پہلے کہیں وی قبضہ کوں جواز ڈیوں دی غرض نال استعمال کیتا گیا ہا۔ استعماریت کوں بعض محققین بادشاہت تے بعض محققین شہنشاہیت دے معنی وچ وی استعمال کیتے۔ استعماریت کوں سادہ الفاظ وچ این طرح بیان کیتا ونج سگدے۔ استعماریت کہیں قوم یا طاقتور طبقہ دے ٹوجھی قوم یا اوندے وسائل تے قبضہ کیتے استعمال تھیوں آلی ہک اصطلاح ہے۔ استعماریت کہیں ہک خطہ دے انسان دا اپنے مقاصد دے حصول دی غرض نال ٹوجھے خطہ دے انسان تے چرھائی کرن تے اوندے وسائل تے قابض تھی کر ایں اونخطے دے مقامی لوکاں کوں اپنا غلام بنا گھنن تے اتھوں دے وسائل تے افراد دی قوت کوں اپنی طاقت بنا تے مغلوب بنائوں دا عمل ہے۔ لینن اپنی کتاب *Highest in imperialism the stage of Capitalism* استعماریت کوں *Campitalism* دا ہک درجہ قرار ڈتے۔ اوں استعماریت کوں خالص یورپی اصطلاح قرار ڈتے تے ایندے پس منظر تے وی مفصل بحث کیتی ہے۔

مابعدنوآبادیات:

نوآبادیات دی تفہیم دے بعد ما بعد نوآبادیات کوں سمجھن وچ قدرے آسانی راہندی ہے۔ مابعد نوآبادیات ہک اصطلاح جیندے وچ کہیں وی ہک مخصوص خطہ جیڑھا جو کہیں وی قوم دی نوآبادی رہ گیا ہووے اوں خطے دی تے نوآبادیاتی اثرات دا جائزہ گھدا ویندے۔ محمد اسلم رسولپوری مابعد نوآبادیات بارے لکھدن:

"نوآبادیاتی بیانیہ جیندے وچ مقامی بیانیہ گم تھی گئے مابعد نوآبادیاتی فکر ایں ساری صورت حال دا مطالعہ تے تجزیہ کریندی ہے۔ اتے یورپ دی ترقی دے بارے انہاں دے مہابیانیے دی بجائے مقامی بیانیہ کوں ولا بحال کریندی ہے۔ اوندے نزدیک تمام کلچر زاتے تہذیبانبرابر حیثیت رکھدن اتے انہاں کوں جیوں دا برابر حق ہے۔" (۲)

۱۹۵۰ء تے ایندے قریب ترین دا عرصہ او عرصہ ہے جتھاں ہندوستان سمیت دنیا دی متعدد نوآبادیاں کونا زادی ملی۔ ایں دور توں بعد دے دور کوں دنیا تے عمومی سطح تے مابعد نوآبادیاتی دور منیا ویندے۔ ۱۹۶۰ء توں بعد دنیا بھر وچ مابعد نوآبادیاتی مطالعات دا رجحان پیدا تھیا تے ایں رجحان آہستہ آہستہ ہک تحریک تے اوندے بعد باقاعدہ ہک تنقیدی دبستان دی شکل اختیار کر گھدی۔ انسانی زندگی دے متعدد شعبیاں نال منسلک لوکاں اپنے اپنے شعبہ دے مطابق دنیا وچ یورپ تے برطانوی نوآبادیاں تے مرتب تھیوں آلے اثرات دا مطالعہ کیتا تے اپنی تحقیق کوں تحریری شکل وچ پیش وی کیتا۔ ما بعد نوآبادیاتی مطالعہ دے رجحان کوں پیدا کرن وچ کجھ ابتدائی ناں وی قابل ذکر ہن۔ انہاں وچ ایڈورڈ ڈبلیو سعید دا ناں سرفہرست ہے۔ ماہرین ادب مابعد نوآبادیاتی مطالعات دی ابتدا ایڈورڈ سعید دی کتاب *Orientalism* کنوں بعد تسلیم کریندن۔ ہندوستان تے پاکستان وچ مابعد نوآبادیاتی مطالعات بارے اظہار خیال کریندیں ہوئیں عمیر آصف لکھدن:

"نوآبادیاتی مابعد نوآبادیاتی مطالعات کو اردو کے علمی مکاتب میں خاصی اہمیت دی گئی ہے۔ ڈاکٹر مبارک علی، سبط حسن، ناصر عباس نیئر، ڈاکٹر محمد اشرف

کمال، ڈاکٹر ریاض ہمدانی، ڈاکٹر روش ندیم، ڈاکٹر ابو الکلام قاسمی، ڈاکٹر نعیم ورک اور شمس الرحمن فاروقی کے نام اہم ہیں۔ محمد پرویز اور ڈاکٹر سجاد باقر رضوی نے فرانزفین کی فرانسیسی کتاب "Less Damnes de la terre" کے انگریزی ترجمے "Wretched of the Earth" کا انگریزی ترجمہ "افتادگان خاک" کے عنوان سے کیا۔ اسی طرح ایڈورڈ ڈبلیو سعید کی کتاب "Orientalism" کا اردو ترجمہ محمد عباس نے "شرق شناسی" کے عنوان سے کیا۔ مابعد نو آبادیاتی تنقید کے حوالہ سے شمس الرحمن فاروقی اور ابو الکلام قاسمی کے نام نمایاں ہیں۔" (۳)

جتھا ہندوستان دے ہر طبقہ فکر تے زندگی دے تمام پہلوئو تے نو آبادیاتی اثرات نظر آندن اتھاہیں ہندوستانی ادب تے وی نو آبادیاتی اثرات نظر دے۔ برصغیر دا ہک وڈا حصہ سرائیکی وسیب تے مشتمل ہے۔ ایہا وجہ ہے جو سرائیکی خطے تے ایندے زبان و ادب تے وی نو آبادیاتی اثرات مرتب تھین، جنہاں دا مابعد نو آبادیاتی مطالعہ ضروری ہے۔ سرائیکی ادب دا مابعد نو آبادیاتی مطالعہ:

سرائیکی وسیب برصغیر پاک و ہند دا وسطی خطہ ہے۔ جیندی اکثریتی آبادی دی زبان سرائیکی ہے تے اینکو لسانی بنیاداں تے سرائیکی وسیب دا ناں ڈتا ویندے۔ سرائیکی خطے دا شمار دنیا دے قدیم ترین تے قدرتی دولت توں مالا مال علاقیاں وچ تھیندے۔ این خطے وچ قدرت دا ہر رنگ موجود ہے۔ چار موسم پہاڑ، جنگل بیابان، میدان، صحرا، سمندر نیز قدرت دے سارے نظریات اتھاں موجود ہن تے انسان کوں زندگی گزارن کیتے درکار تمام وسائل تے ضروریات زندگی این خطہ وچ وافر مقدار وچ ڈیکھن کوں ملدن۔ ایہا وجہ ہے جو ازل توں اے خطہ بیرونی حملہ آوریں دی نگاہ دا مرکز رہ گئے۔ اسلم رسولپوری سرائیکی خطے تے آؤں آئے بیرونی حملہ آوریں دی آمد دے متعلق لکھن:

"پرائے زمانے وچ برصغیر کوں سونے دی چڑی سمجھیا ویندا ہا تے بے شمار قوماں ہزاریں سالیں کنوں این چڑی دے شکار لیوں ساڈی مقدس دھرتی کوں تڑبندیاں رہن۔ بہوں گھٹ حملہ آور جیڑھے مغرب کنوں آئن یا شمال کنوں برصغیر دے مشرقی حصہ تئیں پجن بلکہ انہاں وچوں بیشتر برصغیر دی آدھل تک وی نئیں گئے۔ زیادہ تر پاکستان دے سرائیکی علاقے تئیں اپرن تے دولت کٹھی کر واپس ول گئیں یا اپنا مستقبل گھر بنا بیٹھن۔" (۴)

سرائیکی خطہ تے آؤں آلی ہرحملہ آور قوم دے حملہ تے قبضہ کیتے نو آبادیات دی اصطلاح استعمال نی کیتی ونج سگدی بلکہ نو آبادیات ہک وکھری اصطلاح ہے جیکو سب توں پہلے رومیاں تے ول یورپ اپنی لٹ مار تے حملیاں کوں درست تے اخلاقی جواز ڈیون دی غرض نال استعمال کیتا۔ ڈاکٹر ناصر عباس نیئر نو آبادیات بارے لکھن:

"کالونیل ازم ایک نیا ڈرامہ تھا، جس کا اسکرپٹ یورپ نے لکھا او جسے کھیلنے کے لیے ایشیا و افریقہ کی سرزمین کو منتخب کیا۔ ڈرامے کے مرکزی کردار یورپی تھے، تاہم کچھ معانین اور ضمنی کردار ایشیائی اور افریقی تھے۔" (۵)

سرائیکی ادب دا جزوی مطالعہ کیتا ونجے تے اینکو مابعد نو آبادیاتی تنقید دے تناظر وچ ڈٹھا ونجے تاں نو آبادیاتی دور وچ تخلیق تھیون آئے سرائیکی ادب دے پہلے کنوں طے زدہ معنی تبدیل تھی تے مزید تفہیم نال تے نویں تھی سامنے آندن۔ سرائیکی ادب دے مابعد نو آبادیاتی مطالعہ بارے محمد اسلم رسولپوری لکھن:

"میڈا خیال ہے جو سرائیکی دے ماضی دے ادب دا نویں سروں این طرح مطالعہ قاری تے معنی دے حیرت انگیز پہلو روشن کر سگدے اتے ہن تئیں سرائیکی ادب دا جیڑھا مطالعہ عربی، فارسی اتے اردو تنقیدی روایات دے حوالے نال کیتا گئے او متروکہ تھی سگدے کیوں جو متن وچ او معنی نشابر تھیندے رہن جیڑھے ماضی دے غیر ملکی حکمرانیں پاتے ہن۔" (۶)

شاعر کہیں وی زبان دے ادب دا ناقابل فراموش سرمایہ تصور کیتی ویندی ہے۔ سرائیکی ادب وچ شاعری نثر دے مقابلے زیادہ تخلیق تھئی ہے۔ سرائیکی شاعری مقامیت تے مقامی ثقافت نال جڑی ہوئی ہے۔ سرائیکی زبان دے شعراء دی بنیادی فکر مقامیت تے مقامی ثقافت ہے۔ ایہا وجہ ہے جو سرائیکی شعراء ثقافت تے ثقافت نال جڑے ہر بیانیے کوں مروجہ سخن بنائے۔ سرائیکی شاعری وچ نو آبادیاتی دور کوں بیان کیتا گئے۔ نو آبادیاتی دور دے سرائیکی شعراء دے کلام دا مابعد نو آبادیاتی تنقید دے تناظر وچ جائزہ گھنوں تاں شعراء دے این کلام وچ ساکوں نو آبادیاتی نظام دے خلاف مزاحمت ڈیکھن کوں ملدی ہے۔ سرائیکی شعراء دی اکثریت اپنی مٹی تے مٹی نال جڑی ہوئی ثقافت کوں مروجہ سخن بنائے۔ سرائیکی شعراء دی ہک وڈی تعداد دا موضوع مقامیت ہے۔ موجودہ دور دے

سرائیکی شعراء وچ رفعت عباس، اشو لال، خالد اقبال، سعید اختر ایال، نصر اللہ خان ناصر تے اقبال سوکڑی سمیت شعراء دی ہک لمبی تندیر ہے جنہاندی شاعری کوں مابعد نو آبادیاتی تناظر وچ ڈٹھا تے پڑھیا ونج سگدے۔ سرائیکی شاعری وچ نو آبادیاتی اثرات بارے تبصرہ کریندیں ہوئیں محمد اسلم رسولپوری لکھدن:

"سرائیکی شاعری وچ این (مابعد نو آبادیاتی) فکر دے اثرات نشاں ہن۔ اپنے وجود دے اثبات، اپنی مٹی نال محنت اتے اپنے کلچر دا اظہار سرائیکی شاعری دے پسندیدہ موضوعات ہن۔ این حوالے نال اُن کھٹ مثالیں ڈتیاں ونج سگدن۔" (۷)

حضرت خواجہ غلام فرید دا شمار سرائیکی زبان و ادب دے بلند پایہ شعراء وچ تھیندے۔ انہاں دے کلام کوں اگر مابعد نو آبادیاتی تناظر وچ ڈیکھوں تاں برطانوی نو آبادیات دے خلاف مزاحمت ڈیکھن کوں ملدی ہے۔ دیوان فرید وچ شامل ہک کافی جیندے وچ او ریاست بہاولپور دے حکمران نال مخاطب ہن۔ کافی دا ہک شعر ڈیکھو:

سیہجوں پہلوں سیجھ سہا توں
بخت تے تخت کوں جوڑ چھکا توں
اپنے ملک کوں آپ وساتوں
پٹ انگریزی تھائے (۸)

سرائیکی شاعری دے مطالعہ نال اے احساس تھیندے جو سرائیکی زبان دا شاعر نہ صرف نو آبادیاتی نظام دے خلاف مزاحمت کریندا نظر آندے بلکہ او نو آبادیات اوندی فکر دا بنیادی جزو بن تے سامنے آندے۔ نذیر فیض مگی دی ہک نظم وچونچند ہک شعر این فکر دی نمائندگی کریندے نظر آندن:

کیوں غیر دا ساتھی بن گیا ہیں کیوں ظالم تیکوں بھائے ہن
اتھاں ہر مظلوم دے سینے تے پئے ٹکھدے درد پرائے ہن

اتھ سربیں ظلم دی بارش ہے تیڈے شہر لہور ٹکانے ہن
ہک وار توں ول آسن تاں سہی، کیا آبدے لوک نمائے ہن

تیڈی کار تے جھنڈا نئیں چھکدا، تیڈے شہر دے بکھے واسی ہن
جیندی بھوئیں تے قبضہ غیر دا ہے اوہیے لوک ارداسی ہن (۹)

سرائیکی ادب دا شاعر سرائیکی دھرتی نال نو آباد کاراں دی طرفوں تھیون آئے مظالم دی داستان نال بھری پئی ہے۔ سرائیکی شاعری دا ہک وڈا موضوع وسائل دا استحصال تے مقامی بندے دی نمائندگی ہے۔ نو آبادکاراں دے انہاں مظالم دا نوحہ بیان کریندی اشو لال دی ہک نظم "حاکم حکم سنایا" نو آبادیات یعنی کالونیل ازم دے نویں دور جیکوں نیو کالونیل ازم دا ناں ڈتا گئے کونبیاں کریندی ہک نمائندہ نظم ہے۔ جیندے وچ اشو لال حاکم وقت دی طرفوں رعایا دی مرضی تے بنیادی انسانی حقوق دے برخلاف حکم صادر کرن دے عمل کوں بیان کیتے۔ نظم ملاحظہ کرو:

نچن گاون مینہ تے ساون

چیتر وساگھ اجایا

منصب دار منادی کیتی

حکم حکم سنایا

پہل درگاہوں چن سگدے ہو

ہار بنا نئیں سگدے

شاہ حسین کوں پڑھ سگدے ہو

میلے گا نئیں سگدے

ملن ٹوہ اے گلیاں دے وچ

کوئی نہ کہیں کوں ملے

جئیں وی کھلنا ہووے

اپنے گھر وچ بہہ کے کھلے

نہ کوئی کہیں دا در کھڑکاوے

نہ کوئی بوبا کھلے

ویہڑے دے وچ راہوے ٹلسی

وچ بازار نہ ہلے

جگ دی سانجھ نہ رلے بندہ

کلہیں درد ہنڈاوے

جو دل اکھ، پاوے، کھاوے

گھر توں باہر نہ آوے (۱۰)

سرائیکی زبان دے نثری ادب کوں مابعد نو آبادیاتی تنقید دے تناظر وچ ڈٹھا ونجے تاں ایندے وچ وی باوجود ایندے جو مطبوعہ سرائیکی افسانوی ادب دا زیادہ تر حصہ این خطے تے نو آبادیاتی دور توں بعد سامنے آندے۔ ایندے وچ ماضی دے بیرونی حکمرانان دے مقامی بندے نال سلوک تے ایندے رد عمل وچ مقامی بندے دے موقف کوں بیان کرن دی کوشش کیتی گئی ہے۔ اسان اکھ سگدے ہین جو سرائیکی زبان دے ادب تے نو آبادیاتی اثرات موجود ہن۔ سرائیکی ناول کوں مابعد نو آبادیاتی تنقید دے تناظر وچ ڈٹھیا ونجے تاں ایندے وچ نوآبادیاتی دور دے مقامی خطے تے مرتب تھیون آلے اثرات ملدن۔ ایندی وجہ اے وی ہے جو سرائیکی زبان دا ادیب اج وی اپنی روایات نال جڑیا ہویا ہے۔ اونکو اپنی ثقافت، تہذیب تے مقامی لوک ورثے نال محبت ہے او اپنی این محبت دا اظہار اپنی لکھتاں وچ کریندے تاں ایہے این ورثے دے نال چھیڑ چھاڑ کرن آلے نو آبادکاراں تے انہاں دے کردار کوں وی کہیں نہ کہیں معنی وچ بیان کریندے۔ سرائیکی ناول نگاراں وچ ظفر لشاری، ڈاکٹر اسلم انصاری، حبیب موہانہ، حفیظ خان، رفعت عباس تے حفیظ گیلانی دے ناول وسیبی ثقافت، مقامیت تے مقامی آدمی دا موقف بیان کریندیں ہوئیں وسیب تے مقامی آدمی تے مرتب تھیون آلے بالواسطہ یا بلاواسطہ نو آبادیاتی اثرات کوں وی بیان کریندن۔

ظفر لشاری دی تعلق ریاست بہاولپور دے نواحی علاقہ احمد پور شرقیہ دے ہک دیہات محراب آلہ نال ہے۔ ظفر لشاری کوں سرائیکی زبان دا پہلا ناول نگار ہون دا اعزاز وی حاصل ہے۔ انہاں دا ناول نازو ہندوستان دی تقسیم دی کہانی کوں بیان کریندے۔ این ناول کوئٹے ناول دی پس منظری کہانی دا بغور مطالعہ کروں تاں ایندے وچ مذہبی متعصب پسندی نظر دی ہے۔ متحدہ ہندوستان جیڑا جو نوآبادیات لگن کنوں پہلے ہک پر امن علاقہ ہئی جتھانہزاراں سالیں توں مختلف مذاہب پر امن طریقے نال بلا تفریق مذہب راہندے ہن۔ ہندوستان وچ ڈو وڈے مذاہب اسلام تے ہندومت دے ہن۔ برطانوی نو آبادیات دے بعد اتھان نوآبادکاراں انسانی درجہ بندی کرن دے نال نال مقامی سطح تے اپنی مختلف پالیسیاں دے نفاذ دے نال ہی مقامی بندے کوں وی مذہبی تفریق وچ ونڈ ڈتا۔ این طرح ہزاراں سالیں توں پر امن راہون آلے مذاہب دے پیروکاراں وچ مذہبی تعصب جنم گھدا۔ ظفر لشاری ایہے ناول نازو وچ این تعصب کوں بیان کرن دی کوشش کیتی ہے تے نو آبادکاراں دی مقامی بندے دے نظریات نال کیتی ہوئی۔ این چھیڑ چھاڑ کوں واضح کرن دی کوشش کیتی ہے۔

ڈاکٹر اسلم انصاری دا شمار سرائیکی تے اردو ادب دے نامور ادیبان تے شاعراں وچ تھیندے۔ ڈاکٹر اسلم انصاری دا ہک سرائیکی ۲۰۰۲ء وچ "بیڑی وچ دریا" دے عنوان نال سامنے آئے۔ این ناول وچ ملتان دی مقامی کہانی کوں بیان کیتا گئے۔ سرائیکی خطے تے برطانوی نوآبادکاری دے ابتدائی دور کوں بیان کرن دے نال نال مقامی بندے دا این آبادکاری دے خلاف رد عمل وی بیان کیتا گئے۔ ناول دا ہک اقتباس انگریزاں دے ملتان تے حملہ دے نتیجہ وچ مقامی افراد دے رد عمل کوں ظاہر کریندا نظر آندے۔

"اے سکھاں نال رل تے لڑن دی گالھ نیں، اے تہاڈے اپنئے شہر، اپنئے گلی محلے اپنئے گھران کوں بچاون دی گالھ ہے۔ گوریاں قوم سور کھاؤں آلی قوم ہے، ست سمندر پاروں آکے اتھوں دے لوکاں نال لڑن دا انہاں دا کیا مطلب ہے؟ ساڈی غیرت کیا اُندی ہے جو اسان انہاں کیتے شہر دے دروازے کھول ڈیوں؟ انہاں کوں اپنئے گھران وچ وڑاگھنوں؟ سانول بیان وی ڈو چار گالھیں ایہو جیہاں کیتیاں جنہاں کوں سن تے مجمے وچ جوش پیدا تھی گیا۔" (۱۱)

مقامی بندے نو آبادکاراں دے خلاف جیڑا محاذ کھولے یا جیں طرح دا انہاں نال سلوک کیتے او سب مابعد نو آبادیاتی تنقید دا موضوع بحث ہے۔ ڈاکٹر اسلم انصاری دے این ناول وچ برطانوی نوآبادیات دے خلاف مزاحمت ڈیکھن کوں ملدی ہے۔ این مزاحمت کوں مد نظر رکھوں تاں ادب تے ادیب دے نزدیک نو آبادکاراں دے متعلق رائے سامنے آندی ہے۔ ایندے نال ہی نو آبادکاراں دی طرفوں بنائے ہوئے خود ساختہ بیانیہ جیڑا انہاں اسان تک پہنچاون دی کوشش کیتی ہے۔ اوندی نفی تھیندی ہے تے مقامی بندے دے موقف کوں سمجھن وچ مدد ملدی ہے۔

حفیظ خان دا تعلق سرائیکی زبان دے نامور ادیبان وچ تھیندے انہاں سرائیکی زبان وچ ڈرامے، کہانیاں، افسانے تے ناول تخلیق کیتن انہاں دا ہک سرائیکی ناول "ادھ ادھورے لوک" ہندوستان دی تقسیم تے ایندے بعد پاکستان وچ ون یونٹ دے قیام دے بعد ریاست بہاولپور دے انضمام دے تناظر وچ لکھیا گئے۔ حفیظ خان دے این ناول دا مابعد نو آبادیاتی مطالعہ کیتا ونج سگدے۔ ناول دی شروع دی کہانی ہندوستان وچ برطانوی نو آبادیاتی دور دے خاتمہ دے ڈینہاں دی ہے۔ ایندے باوجود انگریز حکمرانان دے اثر ورسوخ تے مقامی رعایا سمیت حکمرانان تے اپنی مرضی دے فیصلے کراون کیتے انہاں دے مختلف حربیاں کوں ظاہر کریندی ہے۔ این تناظر وچ ناول دا ہک اقتباس ڈیکھو:

"ایں آن وچ وسو چڑھو یا وی بوہڑ آلے چوک کنوں بھجدا ہو یا آیا تے پرے کنوں ای بوکن لگ گیا جو مال اسباب سبھو کجھ ہتھیکڑا رکھو، کجھ نہ کجھ ضرور تھیون والا ہے۔ نبو کلیار جیندی بزار وچ اجناس دے وپار دی دکان ہئی۔ بوا تھی تے اگوہاں تھیا تے وسو کوں جھل تے پچھن لگیا جو کیا تھیون والا ہے۔"

تے کیہو جیہاں مال اسباب سانبھ سنبھال رکھوں؟ پورا پتہ تان میگوں ہی کائی
پر محل دے وڈے دروازے وچ پوریاں پنج موٹراں وژن کیا آکھے می؟ پوریاں
پنج موٹراں، وسو نے ہوکدیں سابکدیں کھبے ہتھ نال پنج انگلیں دا بُجا بنیندیں
ہونے ڈسایا۔ میڈا خیال ہے جو ضرور انگریز وائسرائے دا کوئی افسر ہے جیڑھا
نواب صہب کوں چتاوُن آئے جو ریاست بھانویں جو کرے پر پاکستان نال نہ
رلے۔ وسو چڑھوئے تھے تھے ہک بٹی دزرکھی۔" (۱۲)

سلیم شہزاد دا شمار سرائیکی ادب دے نامور ادیبیاں تے شاعراں وچ تھیندے سرائیکی زبان وچ انہاں ناول
دے نال نال شاعری وی کیتی ہے۔ انہاں دی تخلیقات وچ نویں دور دی فکر کوں ڈٹھا تے محسوس کیتا ونج سگدے۔
سلیم شہزاد دا ہک سرائیکی ناول "گھان" دے عنوان نال سامنے آئے این ناول دا نو آبادیات دی نویں تے جدید اصطلاح
نیو کالونیل ازم دے تناظر وچ مطالعہ کیتا ونج سگدے۔ ناول دی کہانی ووٹ دے اعتبار نال علامتی ہے۔ ڈینبھوں کوں
دہشت گردی دی علامت دے طور تے پیز کیتا گئے۔ این ناول وچ طاقتور ملکاں دی طرفوں غریب تے کمزور ممالک
تے دہشت گردی تے ڈوجھی وباواں دے مسلط کرن دے عمل کوں وی بیان کیتا گئے۔ ناول دی کہانی وچ ڈینبھوں دا
پورے شہر تے وباء آلی کار پھیل ونج تے انہاں دے ہتھوں حکومت دا بے وس تھیوُن عالمی دہشت گردی کوں ظاہر
کریندے۔ این وباء دی آمد تے عوام کوں انہاں دے حال تے چھوڑ سیاست دانان تے حکمراناں دا ملک چھوڑ بھج
ونج پاکستان دے سیاسی حالات کوں ظاہر کریندے۔

سرائیکی افسانے دی باقاعدہ ابتداء ۱۹۶۹ء دے بعد ملدی ہے۔ سرائیکی افسانے اپنی تخلیق کنوں گھن تے
وقت موجود تک دا پندھ خوش اسلوبی نال طے کیتے۔ سرائیکی افسانے دا مابعد نو آبادیاتی تناظر وچ مطالعہ کیتا
ونجے تان ایندے تے وی کتھانیں کتھانیں نو آبادیاتی اثرات ڈیکھن کوں ملدن۔ حفیظ خان، ظفر لشاری، مسرت کلانچوی،
غزالہ احمدائی تے بتول رحمانی سمیت متعدد افسانہ نگاراں دے افسانیاں کوں مابعد نو آبادیاتی تناظر وچ پڑھیا ونج
سگدے۔

پروفیسر عامر فہیم دا شمار سرائیکی زبان و ادب دے اولین افسانہ نگاراں وچ تھیندے۔ عامر فہیم سرائیکی
افسانہ نگاری وچ علامت دے ورتارے دی بنیاد رکھی۔ عامر فہیم دے افسانے بھلے جو علامتی ہن مگر ایندے وچ وی
نوآبادیاتی اتے استعماری دور دے حکمراناں دے خلاف بھرپور مزاحمت ملدی ہے۔ این تناظر وچ انہاں دے ہک
افسانے اٹل دا ہک اقتباس ملاحظہ فرما:

"چھت تلے بیٹھے... سراں اُتے... سونے چاندی دی تاریں نال وُئی... نایاب
پکھیاں دے پراں نال... سجیاں پٹکیاں... زرق برق لباساں اچ... سنہری کرسیاں
تے... منصب وار بیٹھے مصاحبین... چپ... گپ... مپ... بادشاہ کوں پئے
ڈین... کہیں دی آخہ نئیں پئی جھپکدی... جو مُتاں... اذن گویائی عطا تھی
ونجے... میڈی آکھ جھپکی نئیں... تے ٹوجھا... میڈی لاش کوں... پوڑھی بُنا
چڑھیا نئیں... بادشاہ چپ اے... ڈونگھی سوچ وچ... انواع و اقسام دے
کھانے... اگوں سبجے پنیں... نوکر چاکر... غلام بانہیں... ہتھ بدھ... آکھیں
تلے... اشارے دے منتظر... پر کہیں دی نگاہ کھانے تے نہیں... بادشاہ دی
فکر... سب کوں کھادی ویندی اے... اُوپاسا پرتیندے... سب پاسا پرتیندن... او
سوچ اچ اے... تان اوں توں زیادہ... فکری اداکاری اچ گم ہن..." (۱۳)

عامر فہیم این اقتباس وچ نوآبادکار حکمراناں دے رویے کوں ظاہر کیتے جو کیویں انہاں حکمراناں اپنے
دور وچ آزادی اظہار رائے تے قدغن لائے اتے رعایا تے اپنے من پسند اتے مفاد پرست فیصلے مسلط کیتے۔ انہاں
دا وطیرہ ہا جو اگر کوئی وی شخص انہاں دے فیصلے یا قول توں اختلاف کریندا تان اوندانجام موت یا ول ان جتی
سزا ہوندا جو او عبرت دا نشان بن تے رہ ویندا۔

سرائیکی تریمت افسانہ نگاراں وچ ہک ناں ڈاکٹر غزالہ احمدانی دا وی آندے۔ ڈاکٹر غزالہ احمدانی دا تعلق
راجن پور دی ہک نواحی وستی رسول پور دے نال ہے۔ ڈاکٹر غزالہ احمدانی پڑھی لکھی خاتون ہون دی وجہ نال
اپنے افسانیاں وچ سرائیکی وسیب دے مسائل کوں اجاگر کیتے۔ سرائیکی وسیب اتے وسیب واسیاں تے نوآبادیاتی اتے
استعماری حکمراناں دے ظلم و ستم اتے وسیب کوں بنجر بناون دے گھنانے فعل کوں نشاں کریندیں ہونیں ڈاکٹر
غزالہ احمدانی لکھدی ہے۔

"اتھوں دے لوکی تے کیڑھا قہر ٹرتے... انہیں کوں کیڑھے جرم دی سزا ملی
ہے... میڈے سینے کنوں لاشیں دا بار ہٹاؤ... آخر میں ماء اں... اُف اتنی گرمی؟؟
ہا اے پٹیل دھرتی ہے اینکوں کہیں دی بد دعا لگی ہے... ماء کوں بد
دعا؟؟... انگری اوندی ہک ہک سلہ چاتے غور پے کریندن... کڑوڑاں روپے

منظور تھیںدے ٹھیڑھ کون بچاؤں سانگے...!! میڈے بال تھر تے چولستان وچ
مردے پٹن...میڈی کھل کِل گئی ہے..."(۱۴)

ایں اقتباس وچ غزالہ احمدانی نوآبادیاتی دور وچ سرائیکی وسیب دے لوکاں نال ڈڈھپ دے نتیجے وچ انہاں دی اموات اتے انہاں دے وسائل دی بے دریغ لٹ پٹ توں بعد اج جڈاں نوآبادیاتی دور دا خاتمہ تھی گئے تان ول وی انہاں لوکاں دے وسائل کون تحقیق، آبادکاری یا ول تعمیر و ترقی دے نال لٹ پٹ دے سلسلہ کون نشاں کریندیں ہوئیں اے واضح کرن دی کوشش کیتی ہے جو اتھوں دے لوکاں دے وسائل کون بے جرم لٹ گھد اگئے اوندے بعد انہاں دی لٹ پٹ دا تخمینہ لاؤن دا آکھ تے کروڑاں روپے دی مد وچ انگریز اتے بئے بیرونی لوک گھندے پٹن جبکہ ایندے برعکس وسیبی بندے وسیبی چولستان وچ لوک تریہہ اتے خوراک دی کمی کنوں مردے پٹن۔ غزالہ احمدانی ایں اقتباس وچ اے واضح کرن دی کوشش کیتی ہے جو سرائیکی وسیب دے لوکاں کون تحقیق دی لوڑھ کنوں پہلے خوراک اتے پانی دی لوڑھ ہے۔ چولستان دے وسائل کون پہلے پانی اتے خوراک دے حصول کیتے استعمال کیتا ونجے اوندے بعد انہاں دے وسائل کون تحقیق اتے ٹوجھے تعمیراتی ترقیاں کیتے استعمال کیتا ونجے۔

مسرت کلانچوی دے افسانیاں وچ شہری زندگی کون کھاٹی دے پس منظر وچ ڈکھایا گئے جیڑھی جو نو آبادیاتی اثرات توں متاثر نظر دی ہے۔ مسرت دے افسانیاں دی زبان تے اسلوب تے وی انگریزی اثرات نمایاں ہن۔ حفیظ خان دے افسانیاں وچ وی ساکوں ایں طرح دی ہی صورتحال دا سامنا تھیندے۔ حفیظ خان دا ہک افسانہ "اندر لیکھ دا سیک" پاکستان وچ جمہوریت تے الیکشن دے تناظر وچ لکھیا گئے۔ جمہوریت خود ہک نو آبادیاتی نظام ہے جیڑھا جو یورپ تے اہل مغرب دی ایجاد ہے۔ سرائیکی ادب دی ڈوجھی اصناف مثلاً ڈرامہ وغیرہ تے وی نو آبادیاتی اثرات ملدن تے انہاں کون وی نو آبادیاتی تنقید دے تناظر وچ پڑھیا ونج سگدے۔

حوالہ جات

- ۱۔ سلیمان شوکت، کالونیل ازم، مشمولہ: مکالمہ، لاہور: ادبی جریدہ، شمارہ جولائی ۲۰۱۷ء، ص: ۲۳
- ۲۔ محمد اسلم رسولپوری، سرائیکی تنقیدی تے مابعد نوآبادیاتی نظریہ، رسولپور، ۲۰۱۷ء، ص: ۸۸
- ۳۔ عمیر آصف، مابعد نوآبادیات: تعارف، حدوداور اہمیت، مشمولہ: vol-47625,online2709, iss: ۴۲۷، ۴۲۸
- ۴۔ اسلم رسولپوری، معنی دا پندھ، رسولپور، سرائیکی پبلی کیشنز، ۲۰۱۴ء، ص: ۳۵۸
- ۵۔ ناصر عباس نیئر، مابعد نوآبادیات اردو ادب کے تناظر میں، کراچی: آکسفورڈ یونیورسٹی پریس، ۲۰۱۳ء، ص: ۶
- ۶۔ محمد اسلم رسولپوری، سرائیکی تنقید تے مابعد نوآبادیاتی نظریہ، رسولپوری، ۲۰۱۷ء، ص: ۹۶
- ۷۔ ایضاً، ص: ۸۹
- ۸۔ جاوید چانڈیو، دیوان فرید، بہاولپور: سرائیکی ادبی مجلس، ۲۰۰۴ء، بار دوم، ص: ۲۳۶
- ۹۔ محمد اسلم رسولپوری، سرائیکی تنقید تے مابعد نوآبادیاتی نظریہ، رسولپور، ص: ۹۱
- ۱۰۔ ایضاً، ص: ۹۲
- ۱۱۔ اسلم انصاری، ڈاکٹر، بیڑی وچ دریا، ملتان: لوک ریت پبلیکیشنز، ۲۰۰۲ء، ص: ۱۸۹
- ۱۲۔ محمد حفیظ خان، ادھ ادھورے لوک، ملتان: ملتان انسٹیٹیوٹ آف پالیسی اینڈ ریسرچ، ۲۰۱۸ء، ص: ۴۸
- ۱۳۔ عامر فہیم، ہک تریڑھ تریہہ، مسودہ ان چھپل
- ۱۴۔ غزالہ احمدانی، ڈاکٹر، اج دی ماروی، ملتان، جھوک پبلشرز، ۲۰۰۰ء، ص: ۲۵